

Maârif Salnâmelerine Göre Adana Sancağı'nda Eğitim- Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903)

Education and Teaching in Adana Sandjack Acording to School
Registers (H.1316-1321/A.D.1898-1903)

Özlem KARSANDIK*

Öz

Türk eğitim tarihinin önemli kaynak gruplarından birini oluşturan Maarif Salnâmeleri'nin Adana Sancağına ilişkin verilerinin değerlendirildiği çalışma, temel olarak sancaktaki sıbyan/ibtidâi, rüşdiye ve idâdilerin kuruluş, yaygınlaşma, öğrenci sayı ve profilleri ile sözü edilen okulların müfredatına odaklanmıştır. Usûl-i Cedid Mektepleri olarak da bilinen söz konusu kurumlara ilişkin yapılan değerlendirmelerin yanı sıra -Tanzimat sonrası eğitim alanındaki dönüşümü tespit edebilmek açısından- Usûl-i Atik olarak tanımlanan sıbyan ve medreselerin sancak düzeyindeki eğitim faaliyet ve yapılanmalarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Adana Sancağı, Maârif Salnâmeleri

Absract

In this paper, we will essentially focus on the establishment of the Ottoman primary/elementary school, secondary/middle schools and lycee/high schools in Adana Sandjak and we will give information about the number of the students and their profiles, curriculum and how these school became widespread on the basis of Educational Yearbooks, which are one of the significant historical source for the study of Turkish Educational History. We also dealt with structure, education and activities of the madrasahs known as "Old Way" in order to establish the reformation and transformation in the Educational area after Tanzimat These schools which are also known as "Schools of New Way/Style".

Key words: Education, Adana Sancağı, School Registers (Maârif Salnâmeleri)

---

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, DTCF, Tarih Bölümü, ozlemkarsandik@hotmail.com.

Giriş

Sâlnâme, her ikisi de Farsça olan *sâl* ve *nâme* kelimelerinin birleşik kullanımından oluşturulmuş ve belirli konularda yıldan yıla çıkan dergi, kitap ve broşür gibi *Yıllık* niteliğinde yayınların karşılığında kullanılan bir terimdir. Yine her ikisi de Farsça olan *yeni* ve *yıl* kelimelerinin birleşiminden oluşmuş Nevsaller de belli konulara dair derli toplu ve istatistikî bilgiler içermesi açısından son derece önemli bir diğer kaynak grubunu oluşturmaktadır.¹ Salnâme Osmanlı Devleti'nde ilk kez resmi olarak 1847 yılında Ahmet Vefik Efendi (Paşa) tarafından, Hayrullah ve Ahmet Cevdet Efendilerin (Paşa) yardımları ve Sadrazam Reşid Paşa'nın emri ile yayınlanmıştır. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adıyla 1847 yılından 1912 yılına kadar düzenli olarak yayımlanan Devlet Salnâmeleri'nin yanı sıra 1868–1922 yılları arasında yayımlanan Vilayet Salnâmeleri de –eğitim bilgileri de dahil- düzenlendiği vilayete ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Verilerini değerlendirdiğimiz Maarif Salnâmeleri ise resmi kurum ve kuruluşlara ait salnâmelerin eğitime ilişkin istatistiklerini içeren diğer önemli kaynak türünü oluşturmaktadır.² Söz konusu kaynaklarda tarihçe, maârif nazırları, memurlar, öğretmenler, okullar, okullarda verilen dersler, okullardaki öğrenci sayıları, kütüphaneler, gazeteler ve matbaalar hakkında geniş bilgilere ulaşmak olanaklıdır. Kayıtlarda 1898–1903 tarihleri arasında altı kez yayınlandığı belirtilmesine rağmen 1902 yılına ait defter bulunamamıştır.³

Adana Sancağı ve Eğitim Kurumları

1839 Tanzimat reformlarının gereği olarak Osmanlı Devleti'nde uygulanan 1864 Vilayet Nizamnamesi kısmi değişikliklerle 1866'da Halep Eyaletinde de uygulandığı ve eyaletin idari yapılanmasının yeniden düzenlendiği görülmektedir.⁴ Bu düzenlenmeyle Adana Eyaleti, Halep Vilayetine bağlı sancak haline getirilmiş⁵; 1870 yılında ise müstakil sancak statüsü kazanarak⁶, incelediğimiz dönemde Adana merkez kazası, Karaisalı

¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.3, M.E.B, İstanbul, 1993, s.105.

² Bkz. Devlet ve vilayet salnâmeleri ile nevsâlleri hakkında Hasan Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Katalogu*, c.1, s.1-14.

³ Hasan Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Katalogu*, c.1, s.8.

⁴ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s.177; Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.77.

⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.177; Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2007, s.38;

⁶ Masters, 1869'da yapılan bir düzenleme ile Adana'nın Halep Vilayeti'nden ayrıldığını belirtmektedir. Ancak gerek H.1286/M.1869 Halep Vilayet Salnâmesinde Adana'nın Halep'e

ve Hamidiye (Ceyhan) kazalarından oluşan bir idari taksimata tâbi tutulmuştur.⁷ Kazalara ilişkin ayrıntılı bir nüfus bilgisi olmamakla birlikte, 1894-1895 yılında sancağın toplam nüfusunun 87363 olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Sıbyan ve İbtidâi Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde örgün eğitim, genellikle cami mescid ve sıbyan mekteplerinde başlar, medreselerde devam ederdi. Sıbyan mektepleri⁹, devlet adamları veya varlıklı kişilerce vakıf yoluyla kurulur ve okulun giderleri vakfın gelirlerinden karşılanırdı. Bunun dışında köylerde halkın işbirliğiyle de okul yapılabilirdi o zaman da öğretmenin ücretini veliler ödemekteydi. Sıbyan mekteplerinin ortak bir teşkilatları ve programları yoktu.¹⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısında da sıbyan mekteplerinin eğitimi aynı şekilde devam etmekteydi. Tanzimat Dönemi'yle birlikte eğitim alınanda yenilik girişimleri sıbyan okullarını yaygınlaştırmanın ve eğitimi zorunlu kılmanın yanı sıra ders programlarını yenilemeyi, din derslerinin yanında hesap, tarih, coğrafya, Osmanlıca okuma yazma gibi dersleri de programa dâhil etmeyi amaçlamaktaydı. Ayrıca eğitimci kadrosunun da oluşturulması yönünde atılımlar yapıldı. Öğretmenlerin, öğretmen okullarından mezun kişilerden oluşturulması ve öğretmenlere maaş verilmesi planlandı.¹¹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra (1869) geleneksel sıbyan mekteplerinin yanında "İbtidâ-i Mektep", "Usûl-i Cedide Mektebi" adıyla

---

bağlı sancak olması gerekse Adana'nın ilk Vilayet Salnâmesinin H.1287/M.1870-1871 tarihli olması Adana Vilayeti'nin oluşturulma tarihinin 1870 olduğunu göstermektedir. Bkz. Bruce Masters, "Halep", *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s.246; 1286 Halep Vilayet Salnâmesi, 1287 Adana Vilayet Salnâmesi; İbrahim Bozkurt, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Mersin'de Eğitim", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, (Aralık 2008), s.212.

⁷ 1316 Devlet Salnâmesi, s.518; 1317 Devlet Salnâmesi, s.498; 1318 Devlet Salnâmesi, s.544; 1319 Devlet Salnâmesi, s.594;1321 Devlet Salnâmesi, s.666; 1312 Adana Vilayet Salnâmesi; 1319 Adana Vilayet Salnâmesi, s.70;Mustafa Alkan, "Adana'nın İdari Yapısı (1516-1923)", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 9, S.24 (2004), s.261.

⁸ 1312 Adana Vilayet Sâlnamesi, s.47-50.

⁹ Eğitim Tarihçisi Osman Ergin sıbyan mekteplerinin kuruluş amacını "...çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılınması usûllerini ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak" olduğunu belirtmiş ve bu durumu "bundan dolayıdır ki bu mekteplerden çıkanlar iyi nakkaş, iyi bir kopyacı olurlar fakat dertlerini anlatacak iki satırlık bir mektubu yazamazlardı" sözleriyle eleştirmektedir. Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, c.I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 86.

¹⁰ Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, c.1-2, s. 473-475; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1980, s.100; Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, s. 2.

¹¹ "Maârif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur*, c.2, s. 186-187.

anılan yeni ilkokullar kurulmaya başlandı.¹² Usûl-i Atikeye göre eğitime devam eden sıbyan mektepleri, Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak eski durumlarını korumaktaydılar. Maârif Nezareti'nin ilköğretimdeki düzenlemeleri, sıbyan mekteplerini hemen hemen hiç etkilememekteydi. Öğretmenleri de eğitim ve öğretimdeki gelişmelere ya kayıtsız kalmakta ya da engellemeye çalışmaktaydı.¹³

Adana kentinde ilk Sıbyan Mektebi Ulu Cami'nin batısında yer alıyordu.¹⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında H.1294/M.1877-1878 Adana Vilayet Salnâmesine göre Adana'da 35 sıbyan mektebi bulunuyordu.¹⁵ Maârif Salnâmeleri'nde okulun bulunduğu yer, yapım tarihi, inşaat masrafları ve masrafların nasıl karşılandığını tespit etmek olanaklıdır. Buna göre Adana Sancağı'ndaki ibtidâiler tablo 1, 2, 3'de görüldüğü gibidir.

Tablo 1: Adana Kazasındaki İbtidâiler¹⁶

Okulun Derecesi	Okulun Bulunduğu Mevki	Yapım Tarihi (Hicri)	İnşa Masrafı (Kuruş)	Açıklama
İbtidâî	Akkapı Sokağında	1304	14.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Köprü Cihetinde	1305	9.200	Hassa-ı iâne bekayasından
İbtidâî	Köprü Cihetinde	1305	10.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Hıdırlı Karyesi	1305	5.000	İâne-i ahali ile
Feyz-i İnas İbtidâî	Kasaba Derununda	1315	-	Avarız varidatından icarla
Numune-i Terakki İbtidâî	Kasaba Derununda	1304	Atik Mektebi Rüşdiye	
Nur-ı Hidayet İbtidâî	Kasaba Derununda	1315	İdadi Derununda	
İrfan İbtidâî	Kasaba Derununda	1305	Meçhul	Avarız ve Evrak Hazinesinden
Numune-i Edep İbtidâî	Kasaba Derununda	1306	5.000	Avarız ve Evrak Hazinesinden
Ravzatü'l	Kasaba Derununda	1306	8.000	Avarız ve Evrak

¹² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1982'ye)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Yayınları, s.142; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim...*, s.110; M. Emin Yolalıcı, "Maârif Salnâmelerine Göre; Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM*, Sayı: 5, (1994), s.452.

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.148.

¹⁴ Nusret Çam, *Adana Ulu Camii Külliyesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.3.

¹⁵ 1294 Adana Vilayet Salnâmesi.

¹⁶ 1318 Maârif Salnâmesi, s.1046-1047; 1319 Maârif Salnâmesi, s.360-361.

Sıbyan İbtidâî				Hazinesinden
İbtidâî	Kasaba Derununda	1303	15.000	Avarız ve Evrak Hazinesinden
İbtidâî	Verâ-i Cisrde	1315	9.000	Hassa-ı İâne Bekayasından
İbtidâî	Akkapı Sokağında	1315	30.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Hıdırlı Mahallesinde	1316	-	Ahali tarafından icarla
İbtidâî	Ada Sokağında	1316	-	Ahali tarafından icarla
İbtidâî	Hükümet Konağı Havlusunda	1310	10.000	Hususi
İbtidâî	Harapbahçe Mahallesinde	1315	6.000	Hususi Müderris Havlusunda
İbtidâî	Tepebağ Mahallesinde	1315	7.000	-

Tablo 2: Hamidiye Kazasındaki İbtidâîler¹⁷

Okulun Derecesi	Okulun Bulunduğu Mevki	Yapım Tarihi (Hicri)	İnşa Masrafı (Kuruş)	Açıklama
İbtidâî	Mankıt Karyesi	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Mercin Karyesi	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Bozağaç	1315	2.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Yılan Kale	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Karamezar	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Toktamış	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Çakalderesi	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Hikmeti Karyesi	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Hurşidiye	1315	2.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Kurt Köyü	1315	2.500	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Kılınçkaya	1315	1.500	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Veysiye	1315	2.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Kuru Kili	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Keserhane Köprüsü	1315	3.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Değirmendere	1315	2.500	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Küçük Mankıt	1315	2.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Merkezde Muradiye Mahallesi	1315	5.000	İâne-i ahali ile

¹⁷1318 Maârif Salnâmesi, s.1048-1049;1050-1051; 1319 Maârif Salnâmesi, s.353; 1321 Maârif Salnâmesi, s.339.

Tablo 3: Karaisalı Kazasındaki İbtidâiler¹⁸

Okulun Derecesi	Okulun Bulunduğu Mevki	Yapım Tarihi (Hicri)	İnşa Masrafı (Kuruş)	Açıklama
İbtidâî	Merkezde Çeçeli	1315	4.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Çakallı	1315	3.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Kocaveliler	1315	3.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Kırıklı	1315	5.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Dörtler	1315	2.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Kuzgun	1315	3.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Taşoba	1315	4.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Kaşoba	1315	5.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	İncir Gedîği	1315	2.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Aladenli	1315	3.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Topçu	1315	3.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Aşağı Çitrovalı(?)	1315	2.000	İlane-i ahali ile
İbtidâî	Poshacı Dedeli	1315	2.000	İlane-i ahali ile

1903 yılında yayınlanan Maarif Salnâmesi'nde Adana Sancağı'ndaki Usûl-ı Cedide'ye göre kurulmuş bulunan İbtidâîye Mektepleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Buna göre Adana Sancağı'nda 54 Usûl-i Cedide, 36 Usûl-i Atika olmak üzere 90 adet ilkokul bulunmaktadır. Bunlardan 58'i Adana Kazasında (34 Usûl-i Atika, 24 Usûl-i Cedide), 15'i Karaisalı Kazasında (13 Usûl-ı Cedide, 2 Usûl-i Atika), 17'si Hamidiye Kazasında yer almaktaydı.¹⁹

Medreseler

Osmanlıda cami ve mescitlerde eğitim-öğretim faaliyetleri yapılmakla birlikte, günümüzdeki anlamıyla eğitim-öğretim medreselerde yapılmaktaydı. Medreselerde eğitim ve öğretim belirli yaş grubundaki insanlara, belirli zaman dilimi ve programa göre uygulanmaktaydı. Medreseler, eğitim öğretimin gerçekleştirildiği yer anlamındaydı ve genel olarak sıbyan mekteplerinin üzerinde orta ve yüksek dereceli öğretimin yapıldığı okullardı.²⁰ Bir dersane ve yeteri kadar öğrenci hücrelerinden oluşan medreseler, imaret, kütüphane, hamam gibi yapıları da içine

¹⁸ 1318 Maârif Salnâmesi, s.1048-1049;1321 Maârif Salnâmesi, s.339-340.

¹⁹ 1321 Maârif Salnâmesi, s.330-331.

²⁰ Cahid Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s.19;24; Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *DİA*, 28, Ankara, 2003, s. 327-332.

almaktaydı.²¹ Adana'nın ilk medresesi Cami-i Kebir (Halil Bey) Medresesi'ydi.²²

Maârif Salnâmelerinden medresenin adı, bulunduğu yer, müderrisi, öğrenci sayısı ve kurucusu tespit edilebilmektedir. Söz konusu salnâmelerde 1900-1903 tarihlerinde Adana Sancağında 23'ü Adana kazasında ikisi ise Karaisalı kazasında olmak üzere 25 medrese yer almaktadır.²³

Tablo 4: Adana Sancağı Medreseleri²⁴

Kaza	Adı	Bulunduğu Yer	Müderrisi	Öğrenci Sayısı	Kurucusu
Adana	Arıkzade	Hanedan	Nuri Efendi	40	Arıkzade Ali Efendi
Adana	Yenicami	Kuruköprü	Akarcalı Hasan Efendi	25	Abdulrezzak Antaki
Adana	Kemeraltı	Bab-ı Tarsus	Halil İbrahim Efendi	20	Sucuzade Hacı Mustafa Efendi
Adana	Süveyşoğlu	Eskihamam	Hasan Efendi	11	Süveyşoğlu
Adana	Alidede	Alidede	Sadık Efendi	15	Darendeli Mahmud Ağa
Adana	Arpacızade	Paşanebi	-	-	Salih Ağa
Adana	Bayraktarzade	Yortan	Dede Efendi	40	Bayraktarzade
Adana	Eskicami	Eski Cami	Hacı Hüseyin Efendi	40	Piri Mehmet Paşa ve Halil Bey
Adana	Hasan Ağa	Eski Cami	Hacı İsmail Efendi	15	Hasan Ağa
Adana	Hacı İlyas Hoca	Eski Cami	Bekir Efendi	10	Hacı Ahmet Efendi
Adana	Şeyhoğlu	Şeyhzade	Buharalı Hacı Mehmet Efendi	30	Abdülmin Efendi
Adana	Kayalbağ	Kayalbağ	Lütfü Efendi	25	Meçhul
Adana	Bey Dairesi	Harabbahçe	Mustafa Efendi	15	Mehmet Paşa
Adana	Yeşil Mescid	Çukurmescid	Halil Efendi	15	Mehmet Ağa
Adana	Yeni Daire	Serrâcan	Hacı İbrahim Efendi	40	Hacı Hasan Ağa
Adana	Cami-i Kebir	Cami-i Cedid	Hacı Zahid Efendi	35	Ramazan Zade (Halil Bey)
Adana	Kerimoğlu	Cami-i Cedid	Osman Efendi	15	Abdullah Efendi
Adana	Caferiye	Debbeğhane	Debbağzade Hacı Ali Efendi	20	Cafer Paşa
Adana	Parmaklı Mescid	Karasoğu	-	-	Meçhul
Adana	Paşa Medresesi	Sisli	Abdulkadir Efendi	20	Paşa
Adana	Hürmalî Daire	Kayalbağ	İbrahim Efendi	15	Şeyh Mehmet Efendi
Adana	Emir Yakub	Necceran	Mehmet Efendi	5	Emir Yakub
Adana	Ekmar	EkmarKarzdı	Yusuf Efendi	15	Ahali
Karaisalı	Çeçeli	Çeçeli	Ahmet Efendi	10	Ahali
Karaisalı	Cebel-i Ahmer (Kızıldağ)	Yaylak	Hacızade Efendi	50	Ahali

²¹ Cahid Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda...*, s.25.

²² Bkz. Cahid Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda...*, s.340-341; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1992, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.241; Yılmaz Kurt- M. Akif Erdoğan, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV Adana Evkaf Defteri*, TTK, 2000, s.XX-XXII; Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2004, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.229.

²³ 1316 Maârif Salnâmesi, s.836-837; 1317 Maârif Salnâmesi, s.934-935; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1036-1037; 1319 Maârif Salnâmesi, s.364-365; Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.233-234.

²⁴ Tablo 1318 Maârif Salnâmesine göre oluşturulmuştur. 1318 Maârif Salnâmesi, s.1036-1037.

Rüşdiyeler

İlk örnekleri 1839'da İstanbul'da açılan Rüşdiyeler, kuruldukları zaman sıbyan mekteplerinden daha iyi eğitim veren üst sınıflar gibi düşünülmüştü.²⁵ 1845'de Maârif Meclisi rüşdiyelere sıbyan mekteplerinin üstünde darülfünuna talebe yetiştiren orta dereceli okul statüsünü kazandırdı.²⁶ 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesiyle de ilkokulun üst seviyesi olarak düzenlendi²⁷ ve bir bakıma ortaöğretim kurumu olarak tasarlandı.²⁸ Söz konusu nizamname rüşdiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulması gerektiğini öngörmekteydi. Rüşdiyelerin yapım masrafları ve öğretmenlerin maaşları, illerin Maârif İdaresi Sandığı'ndan karşılanmaktaydı ve öğretim süresi dört yıldır.²⁹

İstanbul'da faaliyete geçen ilk rüşdiyeden sonra Osmanlı genelinde rüşdiye sayısı 1853'de 10, 1869'da Anadolu genelinde 58'dir.³⁰ Yine Anadolu'da 1882'de 195 rüşdiye varken, 1888'de bu sayı 266'ya yükselmişti.³¹

Adana Rüşdiye Mektebi 1870'de halk tarafından yaptırılmıştı.³² Nitekim H.1287 /M.1870-1871 Adana Vilayet Salnâmesinde de Adana Rüşdiye Mektebi yer almaktadır. Buna göre söz konusu mektebin muallimi Mehmet Hilmi Efendi'ydı.³³ 1872'de öğrenci sayısı 86 olan³⁴ Rüşdiye Mektebi'nin görevlilerini Muallim-i Evvel İbrahim Şakir Efendi, Muallim-i Sani Hıret Efendi ve Rika Hocası oluşturmaktaydı.³⁵ 1873 yılında Adana

²⁵ Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, c. 1-2, s.383; Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı", *OTAM*, S.5, (1944), s.13; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.109; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim...*, s.148.

²⁶ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.44; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim...*, s.149.

²⁷ Süleyman Tenger, *Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara, 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.19.

²⁸ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (Çev. Osman Yener), İletişim, İstanbul, 2010, s.74.

²⁹ "Maârif-i Umumiye Nizamnamesi", (md. 18,19,20,23.), *Düstur*, c.2, s. 176-179; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.144.

³⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1997, s.285-286.

³¹ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri (Kuruluşu, Geşimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, C. 15, Ankara, 2002, s.54-56.

³² BOA, DH. MKT 1310/67, 6 Zilhicce1286 [9 Mart 1870]; Ayniyat, Adana 823, s.10.

³³ 1287 Adana Vilayet Salnâmesi, s.84; 1287 Devlet Salnâmesi, s.127.

³⁴ 1289 Devlet Salnâmesi, s.240.

³⁵ 1289 Adana Viayet Salnâmesi, s.131.

Rüşdiye'sinde Mehmet Hulusi Efendi ve Sadık Efendi isimli iki muallimin toplam 70 öğrencisi bulunmaktaydı.³⁶ 1875³⁷-1876³⁸'da aynı muallimlerin eğitim verdiği öğrenci sayısı 105'e çıkmıştı. 1877'de de muallimler değişmez ancak öğrenci sayısı 93'e iner. Söz konusu tarihte öğrencilerin sınıflara dağılımı ise şöyleydi: Sınıf-ı evvel 20, sınıf-ı sani 20, sınıf-ı salis 30, sınıf-ı rabi 13.³⁹ 1883'de öğrenci sayısı 56'dır⁴⁰.

Maârif Salnâmeleri'nde XIX. yüzyılın sonlarında Adana Kazası'nda H.1309/M.1891-1892'de kurulan İnas Rüşdiyesi ve H.1310/M.1892-1893'de kurulan İnas Mahrec Rüşdiyesi yer almaktadır. İnas Rüşdiyesinin öğrenci sayısı H.1317/M.1899-1900'de 35⁴¹, H.1318/M.1900-1901-H.1319 M.1901-1902'de 135'e⁴², H.1321/M.1903-1904'de 192'ye yükselmiştir. Söz konusu okulda iki hademe de görev yapmaktaydı. Maârif Salnâmeleri'nden rüşdiyede verilen dersler ve hocaları da tespit edilebilmektedir. Buna göre nakış muallimesi Zeliha Hanım, halı muallimesi ise Antran Hanımdır.⁴³ H.1321/M.1903-1904 Maârif Salnâmesi'nde ise muallime sayısı üçtür. Buna göre muallime-i evvel vekili Şevkiye Hanım⁴⁴, nakış muallimesi Hatice Aliye Hanım, halı muallimesi ise yine Antran Hanımdır.⁴⁵ Söz konusu yılda rüşdiyede bir de mubassır⁴⁶ görev yapmaktaydı.⁴⁷ Arşiv kaydından anlaşıldığına göre Adana Rüşdiye Mektebi'ndeki halı dokuma bölümü Antran Hanım'ın azliyle kapatılmıştır.⁴⁸

Hamidiye (Ceyhan) Kazasında yer alan Rüşdiye Mektebi'nin muallimi Bekir Sıtkı Efendi'dir. Mektepte 1318 Maârif Salnâmesi'nden hat dersi verildiği anlaşılmaktadır. Mektebin H.1318/M.1900-1901'de 16⁴⁹, H.1319/M.1901-1902'de 29⁵⁰ H.1321/M.1903-1904'de 35⁵¹ öğrencisi mevcuttu.

³⁶ 1290 Adana Vilayet Salnâmesi, s.44.

³⁷ 1292 Devlet Salnâmesi, s.159.

³⁸ 1293 Adana Vilayet Salnâmesi, s.42; 1293 Devlet Salnâmesi, s.162.

³⁹ 1294 Adana Vilayet Salnâmesi, s.47.

⁴⁰ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim 1839-1924*, (Haz.Mehmet Ö. Alkan), c. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s.44.

⁴¹ 1317 Maârif Salnâmesi, s.929.

⁴² 1319'da Adana Vilayet Salnâmesinde öğrenci sayısı 137 verilmektedir. 1319 Adana Vilayet Salnâmesi, s.104.

⁴³ 1318 Maârif Salnâmesi, s.1032; 1319 Maârif Salnâmesi, s.373.

⁴⁴ BOA, MF.MKT 697/28, 20 Muharrem 1321 [18 Nisan 1903]

⁴⁵ BOA, MF.MKT 699/31, 29 Muharrem 132 [27 Nisan 1903]

⁴⁶ öğrencinin bakımıyla ilgilenen, düzenliği sağlayan kimse.

⁴⁷ 1321 Maârif Salnâmesi, s.324-325.

⁴⁸ BOA, MF.MKT 830/4, 25 Zilkade 1322 [31 Ocak 1905]

⁴⁹ 1318 Maârif Salnâmesi, s.1035.

⁵⁰ 1319 Maârif Salnâmesi, s.357.

Tablo 5: Adana Sancağı Rüşdiye Mektepleri⁵²

Kaza	Mektebin Derecesi	Mektebin Bulunduğu Mevki	Yapım Tarihi (Hicri)	İnşa Masrafı (Kuruş)
Adana	İnas Rüşdiyesi	Kasaba	1309	13.113.3
Adana	İnas Mahrec Rüşdiyesi	Kasaba	1310	
Hamidiye (Ceyhan)	Rüşdiye	Kasaba	1315	33.000

İdâdiler

İdâdiler Maârif-i Umumiye Nizamnamesiyle sivil yüksek okullara öğrenci yetiştirmek üzere sancak merkezlerinde açılmıştı.⁵³ Eğitim süreleri ilkin üç yıllı sınırlanan⁵⁴ 1888’de dört yıla çıkarılan idâdiler, köy ve kasaba çocuklarının da eğitimlerine devam edebilmeleri için yatılıya dönüştürüldü. 1889’da da rüşdiyelerle idâdiler birleştirilerek⁵⁵ eğitim süreleri yeniden düzenlendi ve taşra idâdileri beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrıldı. Vilayet merkezlerinde yatılı okul olan yedi yıllık idâdilerin ilk üç yılı rüşdiye niteliğinde olup son dört yılı asıl idâdi sınıflarını oluştururdu. Beş yıllık idâdiler ise gündüzlüydü ve sancaklarda yer alırdı.⁵⁶

Maârif Nezaretince atanan müdür, müdür-i sani ve muavinlerce yönetilen İdâdilerde yöneticilerin dışında muallimler, kâtipler, mubassırlar, imam ve doktor gibi görevliler de bulunmaktaydı.⁵⁷

Adana’da idâdiyeye ilk olarak H.1294/M.1877-1878 tarihli Adana Vilayet Salnâmesi’nde rastlıyoruz. Buna göre öğrenci sayısı 78 olan Adana idâdisinin Muallim-i Evveli Emin Efendi, Muallim-i Sanisi Hacı Muhammed Efendi ve bevvalı Hacı Mustafa Efendi idi.⁵⁸

Maârif Salnâmeleri’nden edindiğimiz bilgiye göre Adana İdâdisi’nde yönetici statüsünde üç muavin, diğer idâdilerde olduğu gibi ambar memuru,

⁵¹ 1321 Maârif Salnâmesi, s.325.

⁵² 1317 Maârif Salnâmesi, s.944-945; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1048-1049.

⁵³ Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, c.1-2, s.496; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.111.

⁵⁴ Mahmut Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraâtı*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1338, s.478; Hacı Salman, *İdadi Mektepleri’nin Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara, 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.11.

⁵⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim...*, s.162; 164.

⁵⁶ Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Ortaöğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s.10-11; Hacı Salman, *a.g.t.*, s.11.

⁵⁷ Hacı Salman, *a.g.t.*, s.39.

⁵⁸ 1294 Adana Vilayet Salnâmesi, s.47.

demirbaş memuru, mubassırlar ve imam gibi görevliler bulunmaktadır.⁵⁹ Adana idâdisinde hesap, hendese, coğrafya, hüsn-i hatt, resim gibi derslerin yanı sıra Fransızca, Ermenice, Arapça, Farsça, Türkçe gibi dil eğitimi de verilmekteydi.⁶⁰

Tablo 6:Adana İdâdî Mektebi Öğrenci Sayısı ve Dağılımı⁶¹

Salnâme Tarihi (Hicri)	Leyfî				Nehari	
	Müslüman		Gayrimüslim		Müslüman	Gayrimüslim
	Ücretsiz	Ücretli	Ücretli	Ücretsiz		
1316	16	12	-	-	184	1
1317	13	9	-	-	284	1
1318	9	9	-	-	238	-
1319	13	11	-	-	212	2
1321	15	18	1	1	209	2

Gayrimüslimler idâdî mekteplerindeki eğitim haklarından⁶² yararlanmamaktaydı. Adana İdâdî Mektebi'nde bir ve iki arasında değişen gayrimüslim öğrenci sayısını Tokat gibi diğer sancaklarda da gözlemlemek olanaklıdır.⁶³

Dârümuallimîn

Dârümuallimînler öğretmen yetiştirmek amacıyla açılmıştır.⁶⁴ XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nde Adana'nın da içinde bulunduğu 14 kentte Dârümuallimîn bulunmaktaydı.⁶⁵ Öğrenci sayısı H.1317/M.1899-

⁵⁹ 1316 Maârif Salnâmesi, s.830-831; 1317 Maârif Salnâmesi, s.928-929; 1319 Maârif Salnâmesi, s.354.

⁶⁰ 1316 Maârif Salnâmesi, s.831; 1317 Maârif Salnâmesi, s.929; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1031; 1319 Maârif Salnâmesi, s.354-355;

⁶¹ 1316 Maârif Salnâmesi, s.831; 1317 Maârif Salnâmesi, s.929; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1032; 1319 Maârif Salnâmesi, s.354; 1321 Maârif Salnâmesi, s.324.

⁶² "Maârif-i Umumiye Nizamnamesi", (md.33), Düstur, c.2, s.190; Mahmut Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezareti*, s.477.

⁶³ Togay Seçkin Birbudak, "Sâlnâmelere Göre Sivas Vilayeti'nde Eğitim Kurumları (1898-1903)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c.15, No.1, (Mart 2007), s.308.

⁶⁴ "Maârif-i Umumiye Nizamnamesi", (md. 68), Düstur, c.2, s.196; Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, c.1-2, s.571; İlk öğretmen okulu Dârümuallimîn-i Rüşdi adıyla 16 Mart 1848'de İstanbul Fatih'de açılmıştır. Bkz.Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.121; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim...*, s.225; Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim...*, s.273.

⁶⁵ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim...*, s.92.

1900’de üç, H.1318/M.1900-1901’de iki, H.1321/M.1903-1904’de 10 olan Adana Dârümuallimînin muallimi Hasan Saib Efendi’ydi.⁶⁶

Sanayi Mektebi

Tanzimat döneminde çağdaşlaşma çabaları 1860’larda mesleki ve teknik eğitimde de hisedildi. Bu anlamda atılan önemli adımlardan biri de ıslahhane ve sanayi mektepleriydi. Islahhaneler ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun ve özellikle göçlerin mağdur ettiği fakir ve kimsesiz çocukların devletin gözetiminde ve sağlıklı bir ortamda yetişmelerini olanaklı kıldığı gibi bu sırada çocukların aldıkları eğitimle kalifiye eleman olmalarını sağlayacaktı.⁶⁷

Kuruluş tarihini tam olarak tespit edemediğimiz Adana ıslahhanesinin Ramazanoğullarından kalma imarete faaliyete geçirildiği anlaşılıyor.⁶⁸ İlk olarak H.1287/M.1870–1871 Adana Vilayet Salnâmesi’nde rastlanan ıslahhanenin 1900’lerde Hamidiye Sanayi mektebi olarak yeniden şekillendiği anlaşılmaktadır.⁶⁹

Maârif Salnâmeleri’nden söz konusu mekteplerin ders programları tespit edilebilmektedir. Buna göre öğrenciler beş yıl boyunca şu dersleri almaktaydı:⁷⁰

I.Sene: Elifbe (Kıraat ve imla), Hesab-ı Zihni, İlm-i Hal (muhtasır), Farsi (Talim-i Farsiden Bir Miktar)

II.Sene: Sarf-ı Osmaniye (Kavaid-i İbtadiye), Hüsn-i Hatt, İlm-i Hal⁷¹ (İmal-ı Erbaa) Hendese-i Hattıye, Farsi (Usul-ı Farsi), Resim

III.Sene: İlm-i Hal, Kavaid-i Lisaniye ve İmla, Hüsn-i Hatt, Hesap (Kesr-i âdî ve İş’ârî), Hendese (Hendese-i Resmiye), Farisi, Arabi, (Mebâdî-i Sarf)

IV.Sene: Vezâif-i Diniye ve Ahlakiye, Hendese (Sutuh ve Ecsâm), Fransızca (elifbâ ve kıraat), Arabi (Sarf), Memalik-i Osmaniye Coğrafyası, Kavâid-i Lisaniye ve Kitabet, Resim

⁶⁶ 1316 Maârif Salnâmesi, s.321; 1317 Maârif Salnâmesi, s.929; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1032; 1319 Maârif Salnâmesi, s.1032; 1321 Maârif Salnâmesi, s.324; 1319 Adana Vilayet Salnâmesi, s.104; BOA, MF.MKT 813/54, 23 Şaban 1322 [2 Kasım 1904]

⁶⁷ Bekir Koç, “Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 2007, s.40.

⁶⁸ 1293 Adana Vilayet Salnamesi; Söz konusu imâret Ulu Câmî yakınında şu andaki İnkılap İlköğretim okulunun yerinde bulunmaktaydı. Bkz. Yılmaz Kurt- M. Akif Erdoğan, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV...*, s.XXIX.

⁶⁹ BOA, 550/9 MF.MKT, 16 Zilhicce 1318 [6 Nisan 1901]

⁷⁰ 1321 Maârif Salnâmesi, s.327.

⁷¹ 1319 tarihli Maârif Salnâmesi’nde hesap olarak verilmiştir. 1319 Maârif Salnâmesi, s.358.

V. Sene: Tarih ve Ahlak (Muhtasar), Coğrafya (Muhtasar Coğrafya-yı Umumi), Makine (Muhtasar), Hikmet (Muhtasar), Fransızca (Kıraat-ı Devam), Kavâid-i Osmaniye ve Kitabet, İmla-ı Usul-ı Defteri, Resim.

Görüldüğü gibi öğrencilere ıslahhane ve sanayi mekteplerinde okuma-yazma, dinî bilgi ve basit hesaplama dersleri verilmekteydi. Bunların dışındaki derslerin ağırlığını ise dönemin koşullarına uygun mesleklerin pratikleri oluşturuyordu. Öğrenci sayısı H.1319/M.1901-1902'de 27⁷², H.1321/M.1903-1904'de 85 olan Adana Sanayi Mektebi'nde 10 tane de hizmetli görev yapmaktaydı.⁷³

Sanayi Mektebinde imalat memuru, kâtip ve üç hademenin görevli olduğu İmalat İdaresi bulunmaktaydı. Mekteplerde dericilik, dokumacılık, madeni eşya üretimiyle matbaa, buhar makinesi, dokuma tezgâhları ve dikiş makinesi kullanım ve tamiri gibi alanlarda eğitim verilmekteydi.⁷⁴ Nitekim Adana Sanayi mektebinde de demirhane, marangozhane, terzihane, kundurahane yer almaktaydı.⁷⁵

Gayrimüslim Okulları

Gayrimüslimlerde Müslüman tebaada olduğu gibi eğitim, ibadet yerlerinin yanında ve dini görevlileri aracılığıyla yürütülmekteydi. Yani caminin yanında bir mektep ya da medrese olduğu gibi, kilisenin yanında benzer tarzda azınlık okulları bulunmaktaydı. Bu okullardaki eğitim ve öğretim papazlar tarafından yürütülmekteydi.⁷⁶

Tanzimat'la birlikte gayrimüslim okullarında dönemin gerektirdiği düzenlemeler yapıldı ancak değişimin hızlanması 1856 İslahat Fermanıyla gerçekleşti. Gayrimüslimler, eğitim kurumlarını Maârif Meclisinin kontrolü ve denetimi altında açmıştı. Adana Sancağı'nda Maârif Salnâmeleri'nden açılış ve ruhsat verilme tarihleri de tespit edilebilen bir idâdi, beş rüşdiye olmak üzere toplam altı Ermeni okulu bulunmaktadır.⁷⁷

⁷² 1319 Maârif Salnâmesi, s.359.

⁷³ 1321 Maârif Salnâmesi, s.329.

⁷⁴ Bekir Koç, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin ...", s.43.

⁷⁵ 1321 Maârif Salnâmesi, s. 329.

⁷⁶ Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, c.I-II, s.275.

⁷⁷ 1316 Maârif Salnâmesi, s.843; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1042; 1319 Maârif Salnâmesi, s.370;1321 Maârif Salnâmesi, s.337; Adem Tutar, "Adana Sancağında Müslümanlar...", s.203.

Tablo 7: Adana Sancağı'nda Yer Alan Gayrimüslim Okulları ve Açılış Tarihleri⁷⁸

Okulun Adı	Derecesi	Açılış Tarihi (Hicri)	Ruhsat Tarihi (Hicri)
Ermeni Okulu	İdadi	1296	1310
Ermeni Okulu	Rüşdiye	1304	1310
Ermeni Okulu	Rüşdiye	1307	1310
Ermeni Okulu	Rüşdiye	1312	1312
Ermeni (Protestan) Okulu	Rüşdiye	1298	1310
Ermeni (Protestan) Okulu	Rüşdiye	1298	1310

Yine Maârif Salnâmeleri'nde söz konusu okulların öğrenci sayıları yer almaktadır:

Tablo 8: Öğrenci Sayıları⁷⁹

Okul	Öğrenci	Tarih(Hicri)			
		1316	1317	1318	1319
Ermeni Mektebi (İdâdi) (1296)	Erkek Öğrenci	150	150	15	15
	Kız Öğrenci	-	-	-	-
	Toplam	150	150	15	15
Ermeni Okulu (Rüşdiye) 1304	Erkek Öğrenci	-	-	-	-
	Kız Öğrenci	500	500	500	500
	Toplam	500	500	500	500
Ermeni Mektebi (Rüşdiye) 1307	Erkek Öğrenci	100	100	100	100
	Kız Öğrenci	-	-	-	-
	Toplam	100	100	100	100
Ermeni Mektebi (Rüşdiye) 1312	Erkek Öğrenci	65	65	65	65
	Kız Öğrenci	-	-	-	-
	Toplam	65	65	65	65
Ermeni(Protestan) Mektebi (Rüşdiye) 1298	Erkek Öğrenci	38	38	38	38
	Kız Öğrenci	114	114	114	114
	Toplam				
Ermeni(Protestan)Mektebi (Rüşdiye) 1298	Erkek Öğrenci	128	128	128	128
	Kız Öğrenci	-	-	-	-
	Toplam	128	128	128	128

⁷⁸ 1316 Maârif Salnâmesi, s.842-843; 1317 Maârif Salnâmesi, s.940-941.

⁷⁹ 1316 Maârif Salnâmesi, s.843; 1317 Maârif Salnâmesi, s.941; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1043-1044; 1319 Maârif Salnâmesi, s.371; 1321 Maârif Salnâmesi, s.337.

Yabancı Okullar

Fransa, İngiltere, İtalya ve Amerika gibi devletlerin kurmuş olduğu yabancı okullar genellikle hukuki dayanağı olmayan denetimden uzak bir şekilde faaliyet göstermekteydiler.⁸⁰

Maârif Salnâmeleri'nden Adana Sancağı'nda Amerikalıların idâdi ve rüştiye derecesinde *Amerika Mektebi* adıyla 1883'de açtığı okulda 1898'de 27 erkek 83 kız toplam 110 öğrenci, Fransızların idâdi statüsünde *Cizvit* adı altında 1881 ve 1889 tarihlerinde iki ayrı okul açtıkları tespit edilmektedir.⁸¹

Kütüphaneler

1898-1904 Maârif Salnâmeleri incelendiğinde kütüphanelerin hemen her vilayette ve kazada olduğu görülmektedir. Söz konusu tarihlerde Aydın Vilayeti'nde 29⁸², Hüdavendigar Vilayeti'nde 28⁸³, Adana Vilayeti'nde ise toplam altı kütüphane yer almaktadır. Adana Vilayeti'nde yer alan kütüphanenin ikisi Adana Kazası'nda, biri Mersin Sancağı'nda, ikisi Mersin'in Tarsus Kazası'nda; biri ise Cebel-i Bereket Sancağı'nın Osmaniye Kazası'nda bulunmaktadır.⁸⁴

Adana Sancağı'ndaki kütüphanelerden ikisi de Adana Kazası'ndadır. Kurucularının isimlerini almış olan kütüphanelerden ilki Çukurmescid Mahallesinde yer alan Fazullah Efendi Kütüphanesi, diğeri ise Şeyhzade Mahallesinde bulunan Buharalzade Kütüphanesidir.⁸⁵ Söz konusu kaynaklardan kütüphanelerde yer alan kitap sayıları da tespit edilebilmektedir. Buna göre Fazullah Efendi Kütüphanesinde 156, Buharalzade Kütüphanesinde ise 371 kitap yer almaktadır.⁸⁶

⁸⁰ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993, s.10; Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim...*, s.389; Nurgül Bozkurt, "Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1904)", *History Studies International Journal Of History, Volume 2/3 (2010)*, s.79.

⁸¹ Maârif Salnâmeleri'nde *Cizvit* okulunun öğrenci sayısına yönelik herhangi bir bilgi yer almamaktadır. 1316 Maârif Salnâmesi, s.845; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1045; 1321 Maârif Salnâmesi, s.337.

⁸² Necdet Hayta-Ünal Uğur, "Maârif Salnâmelerine Göre Denizli'de Eğitim Öğretim (1898-1903)", *Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, (Ed. Ayfer Özçelik,...), c.1, Denizli, 2007, s.454.

⁸³ Nurgül Bozkurt, "Maârif Salnâmelerine Göre...", s.81

⁸⁴ 1317 Maârif Salnâmesi, s.943; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1044.

⁸⁵ 1317 Maârif Salnâmesi, s.943; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1044.

⁸⁶ 1317 Maârif Salnâmesi, s.944; 1318 Maârif Salnâmesi, s.1045.

Gazete ve Matbaa

Matbaanın Osmanlı'ya girişinden 1860'lı yıllara kadar kitap, gazete, dergi çıkarma sadece İstanbul ile sınırlıydı. Tanzimat döneminde, eğitim düzeyinin yükseltilmesinde basına önemli görevler yüklenmekteydi. Gazetenin öğreticilik yönünün vurgulanması *Takvim-i Vekayi* ile başlamıştı.⁸⁷ Bu nedenle 1864 Vilayet Nizamnamesiyle her vilayette bir matbaa kurulması benimsenmiş ve uygulamaya konulmuştu.⁸⁸ Adana Sancağı'nda H.1285/M.1868-1869 yılında *Seyhan* adıyla faaliyete geçirilen matbaa, 1873 yılında da aynı isimle bir vilayet gazetesi çıkarmaya başlamıştı.⁸⁹

Sonuç

Adana Sancağı'nda XIX. yüzyılın sonlarında Adana merkez kazasında 58, Karaisalı Kazası'nda 15, Hamidiye Kazası'nda 17 adet olmak üzere toplam 90 ilkokulla yaygın bir ilköğretim geleneği vardı. Geleneksel eğitim kurumu olan medrese de yaygınlığını korumaktaydı. Tanzimat reformlarının gereği olarak oluşturulan kız rüşdiyesine ilgilinin her geçen yıl artması dikkate değer bir gelişmeyken; sancak genelinde toplam üç rüşdiye mektebinin yer alması da düşündürücüydü. Adana İdâdisinin öğrenci mevcudu azımsanmayacak boyutta olmasına karşın, yatılı bölümünün rağbet görmediği gibi, okul gayrimüslim öğrencilerce de tercih edilmemekteydi.

Sadece merkez kazada toplanan gayrimüslimlerin, bir idâdi beş rüştiye mektebine sahip olması ve okullara devam eden öğrenci sayısının da Müslüman nüfusa oranla fazlalığı özellikle orta eğitimin gayrimüslimlerde daha yaygın olduğunu göstermektedir. Sancakta Fransız ve Amerikan kökenli yabancı okullar da faaliyettedir. XIX. yüzyılın sonunda sancakta yer alan kütüphane, kitap ve gazete sayısının azlığı ise düşündürücüdür.

⁸⁷ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara 31 Ekim 3 Kasım 1989)*, TTK, Ankara, 1994, s.73.

⁸⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.291.

⁸⁹ 1316 Maârif Salnâmesi, s.1046-1047; 1317 Maârif Salnâmesi, s.942-943.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

I.Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a. Maârif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)

697/28, 699/31, 830/4, 550/9, 813/54

b.Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT)

1310/67

c.Bâbüâlî Evrak Odası, Ayniyat Defterleri (BEO, AYN.d)

Adana Nr.823

II.Salnâmeler

a.Devlet Salnâmeleri

1289, 1292 , 1316, 1317, 1318, 1319, 1321

b.Maârif Salnâmeleri

1316, 1317, 1318, 1319, 1321

c.Vilayet Salnâmeleri

Halep

1286

Adana

1287, 1290, 1293,1294, 1312

Araştırma ve İnceleme Eserler

AKYÜZ, Yahya “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, *OTAM*, S.5, (1944), s. 1-47

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1982'ye)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Yayınları, Ankara, 1962

ALKAN, Mustafa, “Adana'nın İdari Yapısı (1516-1923)”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 9, S.24 (2004), s.253-266.

ALKAN, Mustafa, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2004.

BALTACI, Cahid, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.

- BİLİM, Cahit Yalçın, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2002.
- BİRBUDAK, Togay Seçkin, “Sâlnâmelere Göre Sivas Vilayeti’nde Eğitim Kurumları (1898-1903)”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c.15, No.1, (Mart 2007), s.303-316.
- BOZKURT, İbrahim, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Mersin’de Eğitim”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, (Aralık 2008), s.197-213.
- BOZKURT, Nurgül, “Maârif Salnamelerine Göre Kütahya Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1904)”, *History Studies International Journal Of History*, Volume 2/3 (2010), s.61-84.
- Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1997.
- ÇAM, Nusret, *Adana Ulu Camii Külliyesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, C. 15, Ankara, 2002, s.44-60.
- DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- EROĞLU, Cengiz - BABUÇOĞLU, Murat- KÖÇER, Mehmet, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2007.
- HAYTA, Necdet - UĞUR, Ünal, “Maârif Salnâmelerine Göre Denizli’de Eğitim Öğretim (1898-1903)”, *Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, (Ed. Ayfer Özçelik,...), c.1, Denizli, 2007, s.449-455.
- KAYA KILIÇ, Selda, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de İl Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KOÇ, Bekir, “Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 2007, s.36-50.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1980.
- KURT, Yılmaz - ERDOĞDU, M. Akif, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV Adana Evkaf Defteri*, TTK, 2000.
- KURT, Yılmaz, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

- Mahmut Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraâtı*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1338.
- MASTERS, Bruce, "Halep", *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s.244-247.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.3, M.E.B, İstanbul, 1993, s.105.
- POLAT HAYDAROĞLU, İlknur, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993.
- SALMAN, Hacı, *İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara, 2005. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (Çev. Osman Yener), İletişim, İstanbul, 2010.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), c.6, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.
- TENGER, Süleyman, *Rüşdiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara, 2005.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- TUTAR, Adem, "Adana Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 144, (Haziran 2003), s.203.
- YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara 31 Ekim 3 Kasım 1989)*, TTK, Ankara, 1994, s.55-85.
- YOLALICI, M. Emin, "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM*, Sayı: 5, (1994), s. 435-473.

